

BABEK VE AZERBAIJAN DİRENİŞ HAREKETİNİN İLK DÖNEMLERİ**Ebülfez Elçibey*****Çev: Muhammet KEMALOĞLU¹****ÖZET**

Babek Ayaklanması, Hürremî şeflerinden biri olan ve Abbâsîler'in hilâfetine karşı mücadele eden Hürremî Hareketi'nin önderliğini yapan Azerbaycan Türkleri'nin millî kahramanı Babek Hürremî tarafından Azerbaycan'da mevcut Abbâsî yönetimine karşı 816-838 yılları arasında 22 yıl boyunca sürdürülen ayaklanmadır. Abbasî ordusunda görev yapan Afşin ve Türk askerlerinden müteşekkil ordusu isyancının üzerine yürüdü. 22 yıl süren Babek İsyanı'nda Halife'nin ünlü komutanının önderliğindeki 6 büyük Hilafet Ordusu mağlup edildi. Hürremilerin karargâhı Bezz Kalesi 837 yılında düştü. Babek yakalandı ve 838 yılında Samarra şehrine getirterek işkence ile idam edildi. İsyân tam olarak sonuca ulaşmasa da, Abbasi Halifeliği'nin parçalanmasını hızlandırdı.

Anahtar Kelimeler: Halife Mutasım, Türk Komutanlar, Babekiler Harekâtı, Ebulföz Elçibey, Afşin, Abbasi Halifeliği

BABEK AND AZERBAIJAN IN THE FIRST PERIOD OF THE NATIONAL RESISTANCE MOVEMENT**ABSTRAC**

Babak Revolt, and the Abbasid Caliphate is one of the chiefs of the Khurrami Khurrami movement that fought against the Turks in Azerbaijan hero who led by Babak Khurrami available in Azerbaijan carried out during the Abbasid revolt against the rule of 22 years between the years 816-838. Composed of Turkish soldiers serving in the army of the Abbasid army and rebels marched on Afsin. Babak revolt which lasted 22 years, led by the commander of the famous Caliph Caliphate Army was defeated sixth largest. Khurramiyya headquarters Bezz Castle fell in 837. Babak was captured and tortured to death were executed by bringing the city of Samarra in 838. Although not result in full revolt, accelerated degradation of the Abbasid Caliphate.

Key words: Caliph Mu'tasim, the Turkish commanders, Babekiler Operation, Ebulföz Elchibey, Afsin, Abbasid Caliphate

* Mircälal Yusifli, Elçibey İrsini Araştırma Mærkæzinin Direktörü; Ebulföz Elçibey, Multi Medya; Ebulföz Elçibey, Tolunoğulları Devleti, İstanbul, 1997.

¹ TRT Genel Müdürlüğü, Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı, Turan Güneş Bulv. ORAN/ANKARA.

GİRİŞ

Orta asırlarda Yakın ve Orta Şarkta büyük bir araziyi hâkimiyeti altına almış Abbasiler hilafeti IX. yüzyılın ortalarından itibaren bir sıra müstakil ve yarı müstakil devletlere parçalanmağa başlamıştı. Hilafetin terkinde olan ülke ve halkların hayatında çok mühim bir rol oynamış bu hadise orta asır tarihinin detaylıca tetkikata layık meselelerinden birisidir. Abbasiler hilafetinin tenezzülü ve parçalanmasını tarihçiler muhtelif şekilde, muhtelif sebeplerle izah ediyorlar ki, bu da meselenin hallinde karışıklık oluşturur. Z. Bünyadov (Bünyadov, 1965: 31-32; Bünyadov, 1989:224-225; İbnü'l-Esîr, 1985-1987:284; Nizamül-Mülk, 2010:293)² ve “Babekilik” mevzusunda Arapça doktora tezi hazırlayan Arap âlimi Hüseyin Kasım el-Eziz (el-Eziz, 1966: 330-334) bütün dünya tarihçileri içerisinde ilk defa, “Abbasiler hilafetini tenezzüle uğratan, onun küçük devletlere parçalanmasını belirleyen, Azerbaycan halkının Babek'in önderliğinde yaptığı özgürlük mücadelesi olmuştur”, der. B. Zahoder (Zahoder, 1944: 48-51) ve T.Ter-Grigoryan (Grigoryan, 1942: 1119; Masse, 1964: 64-65)'da Babekiler harekâtının bu sahada büyük rol oynadığını göstermişlerdir (Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Kapaşahin, 2007:341-367).

Yakın ve Orta Şark halklarının tarihinde büyük rol oynayan böyle bir imparatorluğun çöküşü, parçalanması ve en sonunda mahv olması dünya tarihinin mühim hadiselerinden olmuştur. VIII. asrın sonlarında Harun er-Reşidin halifeliyi devrinde (786-809) hilafette derebeylik artmıştı, feodal topraklar mülkiyeti olan “ikta” (Demirci, 2001:258) yavaş-yavaş yayılmaya başlamıştır. Orta asırda Arapça yazan müelliflerin “İfrikiye”- adıyla adlandırdıkları muasır Libya, Tunus ve Cezayir'in bir kısmını kapsayan toprakları halife Harun er-Reşid 800 yılında İbrahim ibn Ağleb'e (İbn Ağleb, 1958, IV. cilt I. hisse: 419) ikta olarak verdi. Bilindiği gibi, ikta toprakları yüksek rütbeli memurlara, ordu komutanlarına, yüksek silke (Sınıf) dâhil olan büyük feodal ailelerine verilirdi. Bundan başka ikta topraklarının oluşmasında diğer bir usul da, ham, sahihsiz toprakların verilmesiydi. Bu tür topraklara ise “el-ard el-mevat” denirdi (Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Özmenli, 2011:245-263; Kapaşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

²Bünyadov'a göre; “Hürrem adı” ateş'le, yani “hur/hür (güneş, ateş) ile aynı terkiptendir. Bu son söz Pers kökenli olup Grabarca kaynaklarında da vardır”; İbnü'l-Esîr, kelimeyi fecr olarak anlamlandırır; Bu isim, Mazdek in eşi Faden'in kızı Hurreme adlı birisinin isminden türemiştir.

İkta enstitüsünün gelişmeye başlaması, feodalizmin gelişmeye başlaması demek idi ki, bu da merkezi hâkimiyete tabi olmayı zayıflatıyordu. Diğer bir yandan ise Kafkasya'da, özellikle de Azerbaycan'da ve İran'da, Orta Asya'da, Mısırda sık sık isyanlar oluyordu, bunun da hilafetin zayıflamasının etkisi vardı. Böyle bir dönemde, IX. asrın başlarında halife Harun er-Reşidin ölümünden (808) sonra Abbasiler sülalesinin bünyesinde büyük bir tefrika oluştu. Halife seçilen Emin (Harun er-Reşidin büyük oğlu) üç yıldan sonra (Zeyni, 1989: 19) kardeşi Me'mun'un veliaht olacağını açıkladı (İbn-i Tiktaka-Tabataba, 1960:212-213). Veliahtlıktan çıkarıldığını haber alan Me'mun o zaman Horasanda hâkimlik eden Bağdat'la bütün ilişkilerini keserek, Emin'e tabi olmadığını ilan etti. Böylelikle de, Abbasiler sülalesinin içerisinde birbirine karşı iki büyük tire³ oluştu. Siyasi iktidar uğrunda şiddetli mücadele başladı. Diğer taraftan ise Suriye'de Emin'e karşı isyan başladı. Me'mun'un gönderdiği ordu Emin'in ordularını mağlup etti ve 813 yılında Emin öldürüldü. 198 (813) yılında Me'mun'a Bağdat'ta biat ettiler (Taberi, V. cilt 10. hisse: 226; İbn-i Tiktaka-Tabataba, 1960:217). Yani halife Me'mun Şiilerin mücadelesinin şiddetlendiğini dikkate alarak, iktidarını güçlendirmek için barış yolunu seçti ve Şiilerin sekizinci imamı sayılan Ali bin Musa er-Rıza'yı⁴ kendisine veliaht seçti (Taberi, V. cilt 10. hisse: 243). Me'mun'un yürüttüğü politika hilafette nispi istikrar yaratmak arifesinde idi ki, birden bire sanki her şey alt üst oldu (Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Kapanşahin, 2007:341-367).

816 yılına gelindiğinde de Azerbaycan'da halk-azatlık (Azerbaycan Tarihi, I.hisse: 141) harekâtı başladı, bu da Azerbaycan halkının içtimai, iktisadi ve siyasi hayatında önemli bir rol oynadı. Azerbaycan halkının özgürlük uğrunda mücadelesinin son yirmi yıldan fazlası (816-837) daha şiddetli olmuş ve hilafete ağır darbeler vurulmuştu. Bu devirde ise mücadeleye yüksek askeri ve siyasi yeteneği olan Babek, Halife Me'mun zamanında Arap hâkimiyetine karşı kurulmuş, dini ve siyasi bir tarikat olan Hurremiye hareketinin lideri, önderlik ediyordu (Elçibey, 2003:102-113; Kapanşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

3 Hisar-Kale anlamına gelen Tyhra, Thira, Thyroion, Apeteria, Teira ve Roma döneminde şehir anlamına gelen Arkadiapolis anlamına da gelir.

4 Not:Azerbaycan dilinde olan eserlerde Rza ve İmam Rza gibi verilmiştir.

Hurremiye-Babekiler Harekâtı

Hurremiye, halife Me'mun ve Mutasım devrinde (813-842) Azerbaycan'ın Erdebil şehrinin Hurrem bucağında ortaya çıkıp yayılarak sonradan büyük bir isyana dönüşen batıl (baskın dini çevrelere göre, MK.) bir mezhebin adıdır (Margoliouth, 1979: 596; Ömer, 1980:184-185; Ömer, 1987: 115-116; Aliyev, 1998: 501; Sami, 1996:2035; Azimli, 2004:37-38; en-Nüveyrî, 1976:248; Sem'ânî, 1988:328; Myuller, 1895: 196; Madelung, 1987: 63; Hasan, 1985: 411; Margoliouth, 1977:596; Karakuş, 1996:99; Bünyadov, Ziya, Azerbaycan VII-IX:219-225; Muhammedoglu, 1998:500-501; Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Özmenli, 2011:245-263; Kapaşahin, 2007:341-367, Özdemir, 2005:224-227).

Bu mezhebin adı, menşei ve kurucusu hakkında kaynaklarda birbirinden farklı bilgiler bulunmaktadır (Bünyadov, 1989:291-294; Kazvîni, 1380-1960:151; Şeşen, 1998: 101; Bakıhanov, 1951:59; Üçok, 1979:178; Barthold, 2002:425). Nizamulmülk Siyasetnamesinde bu mezhebi, İslam öncesinde İran Kısrası Anuşirvan'ın babası Kubat döneminde yaşayan, Mazdek isimli birisinin kurduğunu söylemektedir (Nizamülmlük, 2002:228-249; Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Özmenli, 2011:245-263; Özdemir, 2005:224-227).

Hurremiye adı Samani'ye göre Farsça bir kelime olan ve Türkçe "hoş" anlamına gelen "hurram" kelimesinden türemiştir. Zira bu mezhebin mensupları her hoş olan şeyi mubah saymışlardır. Fakat bu ismin daha ziyade ilk doğduğu yer olan "hurram" nahiyesinden türemiş olduğu ihtimali daha fazladır (Margoliouth, 1977:596; Elçibey, 2003:102-113).

Hurremilerin itikatları hakkında bizzat kendileri tarafından kaleme alınmış bir eser mevcut değildir. Ancak İslam kaynaklarında Hurremî itikadı ile ilgili birtakım bilgiler elde etmekteyiz. Sıbt el-Cezvî Hurremilerin, dualist (Sarıkçioğlu, 1983:105-185)⁵ olan Maniheizm ve Mazdek dininin tesirinde kaldığından bahseder. Bunlar da Uzakdoğu dinlerinde olduğu gibi bir "tenasüh" inancı bulunmaktaydı. Bu inanca göre; " ruh göçü denilen bir şey vardır. Bir insan öldüğünde eğer iyi amelleri varsa bir başka iyi bir vücutta tekrar dünyaya gelir. Aksi halde bir hayvan veya bir bitki olarak dünyaya geri döner" (Sarıkçioğlu, 2002:190-225). Makdisî,

⁵Dualizm; Zerdüş dünyadaki hadiseleri meleklerin ve şeytanların faaliyetleri olarak belirtmişti. Buna göre Tanrı Ahura Mazdave melekler insanları iyiliğe sevk ederken, Angra Mainyu'da emrindeki şeytanlarla insanları kötülüğe sevkeder. Dünyada bu iki kuvvet mutlak hakimiyeti sağlamak için mücadele etmektedirler.

Hurremilerin yeryüzünde daim bir peygamber bulunacağına ve bu Peygamberlerin irsen veya hulûl yolu ile intikal ettiğine inandıklarını kaydeder (el-Makdisi, 1919, III:8; IV:30-31; VI:114-118; Elçibey, 2003:102-113; Çelik, 2006:95-106; Kapanşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

Hurremiler, Sasaniler devrinden beri devlete ve asil sınıflara karşı selefleri olan Mazdekler gibi isyancı bir tutum izlemekteydiler. Başından beri İslam fütuhatını bir Arap istilası olarak görmüşler, hâkimiyeti ele geçirmek için her fırsatta zuhur etmişlerdir. Babek'in elini öpmek suretiyle ona biat ederek kurbanlar kesip şaraplar içmiş, kadın-erkek bir arada içkiler içerek çalgılı eğlenceler tertip etmişler, bağlılıklarını bu şekilde ifade etmişlerdir. Bu durum Babek'in bunların nezdinde ki mevkiini daha iyi aydınlatmaktadır (Turan, 1970:171 vd; Elçibey, 2003:102-113; Özmenli, 2011:245-263).

Hurremiye mezhebinin kim tarafından, hangi tarihte kurulduğu hususunda kesin bir bilgi mevcut değildir. Ancak Mesûdi'ye göre bunlar; Abbasi iktidarının başarıya ulaşmasında baş rolü oynayan Ebu Müslim Horasani'ye aşırı derecede bağlı kimseler idiler. Ebu Müslim'in 754 yılında halife Ebu Cafer el-Mansur tarafından idam edilmesi üzerine İranlılar halifeye karşı isyan ettiler. Bu isyanları kanlı bir şekilde bastırıldı. Böylece Abbasilere karşı İran ve Azerbaycan taraflarında muhtelif fırkalar ortaya çıkmış oldu (el-Mesudi, 1877:58; Yıldız, 1992:177; Elçibey, 2012:104-120). Bu fırkaların bir kısmı Ebu Müslim'in ölmediğini ve onun dünyaya tekrar gelerek adaleti hâkim kılacağına inanırken, diğer bir kısmı da onun öldüğünü ancak imametini kızı Fatıma'ya geçtiğine inandılar. Bundan dolayı bu iki fırkadan birine "Müslimiye" diğerine "Fatımiye" adı verildi. Bunların İslamî Âlem ve emareler taşımaları merkezi idareye karşı zayıf buldukları zaman akidelerini gizli tutma amaçlarından başka bir şey değildir. Onların bu taktikleri daha sonra İran'da zuhur eden bir takım Rafizî mezheplerinin de şiarı olmuştur (Margoliouth, :596-597; Elçibey, 2003:102-113; Çelik, 2006:95-106; Kapanşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

Hurremiler belirli bir güce ulaştıklarında ilk olarak "Sanbaz" adındaki bir şahsın önderliğinde Horasan'da bir isyan hareketine giriştiler. Ancak bu isyan 70 gün zarfında kanlı bir şekilde bastırıldı. Bundan sonra Hurremilerin Babek'in liderliğine kadar dağılık ve silik bir halde olduklarını, Babek'in Hurremilerin başına geçmesi ile derlenip toparlanarak 816 yılında

silahlı bir isyan hareketine giriştiklerini görmekteyiz (Yıldız, 1991:376-377). Bu isyanın kısa sürede; İsfahan, Rey, Karaç, Burç ve Bazz bölgelerine yayıldığı ve Abbasi hilafeti için büyük bir tehlike teşkil ettiği görülmektedir. Bu hareket halife Mutasım'ın kudretli Türk komutanı Afşin'i Babek üzerine göndermesi ile tarih sahnesinden tamamen silinebilmiştir (Yıldız, 1991:376-377; Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Özmenli, 2011:245-263; Kapanşahin, 2007:341-367).

Babekiler harekâtı ortaya çıktığı ilk yıllardan itibaren etkisini göstermişti. Bu konuda Zahoder: “Babek’in isyanı ile bağlı olarak Me'mun’un bütün siyasetinde keskin bir dönüşün kendisini ortaya çıkardığını göstermektedir” (İbn-i Tiktaka-Tabataba, 1960:219; Zahoder, 1944: 4838).

Babekiler hareketinin kudretini ilk ortaya çıktığı andan anlayan Me'mun önceden dâhili rakiplerini ortadan kaldırmaya başlar. Örnek olarak; O, vezir Fadl bin Sehl'den korktuğu için (Hitti, 1980: 600; Hayyat, et-Târih: 509; Ya'kübü.Târih, II, 438, 451; Mes'ûd'i, VI.cilt: 424, 438; VII. cilt: 2-3, 61; Merzübânî, 1402/1982: 313; Hatîb, XII: 339-343; Hândmîr, 2535: 61-67; Sourdel, 1959-60, I.: 196-213; Yıldız, 1976: 62-65; Muir, 1984: 484, 492, 494, 496-497; Madelung, 1992: VI/333-346; Aykaç, 1997: 132-232/750, İSAM Ktp, nr.24366: 55; Zettersteen, İA, IV.: 532) 818'de onu öldürttü.

Babekiler harekâtı, (Bünyadov, 1989:220-221; Nizamül-Mülk, 2010:327-329, 332; Nefisi, 1998:5, 9, 15, 20, 21, 41, 52, 69-70-71; Mehmetov, 2009: dpn.1, 192, 193, 195, 196⁶; Cahen, 2000:96; İbnü'l-Esîr, 1987:284, 388-389, 391, 400, 402, 417, 475; Kalankatlı, 2006:297; Özmenli, 2008:85-86; Laurent, 1919:114-119; Ostrogorsky, 1995:195; Yıldız, “Babek”, 1991:376-377; Ünal, 1980:34-35; Gregory Abü'l-Farac, 1987:225; Mes'udi, 2004:231-232); Et-Taberi, 1885-1889:1218-1219; Et-Tenahuhi, 1928:75; Öztürk, 2004:24, 29; Keskin, 2004:20, 23; Bausani, 1968:549-550; Manandyan, 1939:19, 22; Azimli, 2004:27, 30; Elçibey, 2003:102-113)⁷ Abbasiler hilafetine hem iktisadi, hem de siyasi yönden öyle bir ağır darbe vurdu ki

6 Mehmetov, Babek'in Bezzli olduğu bilgisini Ermeni yazar Vardan'ın yazdığını belirtmektedir.

7 Keyif çeken, esrik. Batı Sünik liderinin kızı ile Babek evlenmiştir. Abbasi içinde ortaya çıkan Babek hareketinden Bizans faydalanma yoluna gitmek istemiştir. Nefisi, “Babek, Mazyar ve Afşin'in Bizans İmparatoru Theophilos ile anlaşmaları” iddiasında bulunmaktadır. Abu'l-Farac:“Harzemli Babek kuvvetten düşünce parasını hayvanlara yükledi ve 400 adamı ile birlikte Roma memleketine kaçtı.Ermenistan'a geldiğinde ismi Estefana olan bir asilzade

(Brockelmann, 1992:96 vd; Elçibey, 2012:104-120), hilafet bir daha kendisini doğrultamamış çöküşe yönelmişti. Abbasiler hilafeti Babekilere karşı yaptığı savaşlarda yarım milyonluk (Taberi, V. cilt 10. hisse: 333; el-Mesudi, 1966: 331; el-Mesudi, 1893: 193) askeri kuvvetini yitirmiştir ki, bu da eski dünya ve orta asırlar tarihinde nadir hadiselerdendir (Çelik, 2006:95-106; Özmenli, 2011:245-263; Kapaşahin, 2007:341-367).

Tarihten bilindiği gibi hilafet kurulduktan dağılıncaya kadar herhangi bir devletle, hatta Sasaniler ve Bizans gibi büyük imparatorluklarla savaşlarda bile bu kadar kayıp vermemiştir (Turan, 1970:170-174; Yıldız, 1976:144-148 Yıldız, 1991: 376-377; Sümer, 1987:654-657). “Babek”e karşı harbe giden “Afşin” ismen Müslüman olmakla beraber henüz daha eski büyüculük itikatlarını tamamıyla taşıyordu. (Ülken, 1924:237-244, 376-380; Laoust, 1965:95-96; Âbu'l-Farac, 1999:225); Et-Taberi, 1885-1889:1175-1233; Yakubi, 1883:473-579; Margoliouth, 1977:596; Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Özdemir, 2005:224-227).

Bâbek El-Hurremî

Babek, Me'mûn ve Mu'tasım zamanında Azerbaycan'da ciddi bir tehlike teşkil eden dinî-siyasî mahiyetteki Hurremiyye hareketinin lideridir (el-Bâbekiyye, 2000:161; İbrahim Hasan, 1985: 414; “Bâbek”, Azerbaycan Sovyet Ensiklopedisi, 1976: 521; Yusufov, 1994:114-115; Barthold, 1924:45 ve 142; Bünyadov, 1994:116-117; Крачковский:238-240; Крачковский:147-150; Arendonk, EI: 442; Brockelmann, GAL: 225-226; SB, 1, 404; Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Kapaşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

Babek'in doğum tarihi, gençlik hayatı ve kimlik bilgilerine dair kaynaklarda kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır. Onun menşesine dair kaynaklarda muhtelif rivayetler mevcuttur. Dineverî, Babek'in menşei ve mezhebi hakkında ihtilaf olduğunu belirttikten sonra, onun babasının Hurremiye dininin bir kolu olan Fatımilerin kurucusu, Ebu Müslim'in kızı Fatıma'nın oğlu olan Mutahhar olduğunu söyler (ed-Dineverî, 1960: s.397). Ancak bu bilgiye diğer kaynaklarda rastlanmamaktadır. Taberî'nin kaydettiği bir rivayette ise Babek'in Matar adında bir

onu ağırladı ve sonra zincire vurdurdu.Afşin'a teslim etti. Mes'udi'de Sunbat'ın teslim ettiğini yazar. Nizamü'l-Mülk Bağdat'a getirildiğini yazar.

dilencinin gayr-ı meşru çocuğu olduğu belirtilmektedir (et-Taberi, 1901:1232). Azerbaycan'da doğmuş ve Tebriz çevresinde çobanlık yaparak yetişmiştir. Maişetini süt ninelikle kazanan fakir, bir söylentiye göre kör bir ananın oğlu idi. Hurremîlerin lideri Cavidan, Babek'te gördüğü istidat üzerine O'nu yanına almıştır. Söylentiye göre, Cavidan'ın ölümü üzerine Babek, liderinden dul kalan kadınla evlenmiş, kendisine aşık olan bu kadın, "Cavidan'ın ruhunun Babek'e geçtiğini" Hurremî taraftarlarına telkin ederek onun manevi otoritesini sağlamlaştırmıştır (Nizamü'l-Mülk, 2010:323; Azimli, 2004:57-58; Van Vloten, 1986:60; İbnu'l-Esîr, VI, 1985-1987: 328; Brockelmann, GAL, I, 153; C.Brockelmann, GAL, I, 147-148; SB, I, 207). Babek'in, başlangıçta efsanevi bir mahiyet gösteren hayatı 816'dan sonra açıkça bilinmektedir (Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Özmenli, 2011:245-263; Kapanşahin, 2007:341-367)⁸.

Azerbaycan'da halk-azatlık harekâtına Babek önderlik ettiğinden, bu harekâtı kısaca "Babekiler Harekâtı" adıyla adlandıracağız. Babekiler (Hürremiler) harekâtı "Azerbaycan VII.-IX. Asırlarda" (Bünyadov, 1965: 230-283; Lewis, 2000: 138) ve "Babekilik"⁹ adlı eserlerde takdire layık şekilde tetkik edildiğinden, burada harekâtın gedişinden bahsetmeye ihtiyaç yoktur (Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Özdemir, 2005:224-227).

İnanç itibariyle Bâbek'in de mensubu bulunduğu Hurremiyye hareketi, kadın ve mülkiyetin ortaklığını savunan Mazdek'in İslâm'dan sonraki takipçileri arasındadır. Nitekim bu hareketin bir kolu da daha sonra Bâbek'e nispetle Bâbekiyye olarak anılmıştır. Bâbekîler, tenâsühe de inanan selefleri Hurremîler'in yeryüzünde sürekli olarak bir peygamber bulunacağı inancından hareketle Bâbek'in peygamber olduğunu ileri sürmüşlerdir. İsyan etmek için uygun fırsat bekleyen Bâbek, Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi ve daha sonra meydana gelen olayların akabinde beklediği zamanın geldiğine inanarak 816 yılında hareketine başladı. İsyanın merkezi olan Bezz'in çevresindeki Müslüman halka saldırarak kadın, çocuk demeden herkesi kılıçtan geçirip, mallarını gasp etti. Halife Me'mûn sorunu halletmek için bu bölgeye çok defa birlikler gönderdiyse de muvaffak olamadı. Bunda onun son yıllarda Bizans'a

⁸Çocukluğunda çoban ve sarban (deve kervanları yöneticisi, E.E) olarak çalışan genç Babek başarılı bir teşkilatçı, yetişkin siyasi önder olarak meydana çıktı.

⁹H.Kasım el-Eziz, El-Babakiyye (Av İntifadetu Eş-Şeb El-Azerbaycaniyye Dıdda El-Hilafeti-l Abbasiyye), Musku, 1966.

seferlerle meşgul olmasıyla bu bölgeye gereken önemi verememesinin de katkısı büyüktür (Çelik, 2006:95-106; Özmenli, 2011:245-263; Kapaşahin, 2007:341-367).

Mu'tasım'ın hilâfeti esnasında Cibâl, Hemedan ve İsfahan bölgelerindeki halkın büyük bir kısmı Hurremiyye'yi benimseyerek isyan etmiş ve tehlike oldukça büyümüşü. Bunun üzerine Mu'tasım askeri bilgi ve kudretine şahit olduğu Türk asıllı kumandan Afşin'i 220/835 senesinde Cibâl ve Azerbaycan bölgelerine vali olarak gönderdi ve Bâbek isyanını bastırmaya memur etti. Bir başka Türk kumandanı olan Boga el-Kebîr ve akabinde İnak et-Turkî, Ca'fer b. Dînar gibi komutanlarla halife, Afşin'e sürekli olarak takviye göndermekteydi. Bu arada Bâbek de boş durmuyor Bizans imparatoru Theophlos'a (Qurqis Avvad, 1959:16)¹⁰ mektuplar yazarak onu Abbasî Devleti'ne karşı sefer yapmaya teşvik ediyordu. Ne var ki, onun bu çabaları artık kendisine fayda sağlamamış ve Afşin komutasında, takriben iki yıl süren mücadeleden sonra 222/837 tarihinde Bez ele geçirilmiş, buradan da kaçmayı başaran Bâbek daha sonra sığındığı bir Ermeni'nin yanında yakalanarak 223/838 senesinde halifenin huzurunda ve halkın önünde önce kol ve bacakları kesilmek suretiyle idam edilmiştir (Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Özdemir, 2005:224-227).

Bundan kısa bir süre sonra Şiilerin sekizinci imamı, veliaht Ali Rıza'nın nüfuzunun güçlendiğini anlayan Me'mun onu da zehirleterek ortadan kaldırır. 821'de Sistan'da köylü ayaklanmaları başlar. Babekiler hareketinin etkileri artık bütün İran arazisinde görülmekteydi. Halife Me'mun halk hareketlerinin gittikçe yayıldığını ve şehirlerde tarikatların mücadelesinin de yeniden canlandığını görüp, hilafeti korumak için büyük toprak sahiplerini yanına çekmek ister ve bunun için de onlara birçok imtiyazlar tanır. 821'de hilafet yeni canişinliklere¹¹ bölünmeye başlar. Bu şark eyaletlerinde-Babekiler'in tesirinin çok olduğu eyaletlerde daha fazla görülür. Buhara, Belh, Semerkant büyük toprak sahibi olan Samaniler ailesine emanet edilir. Başka bir büyük toprak sahibi Tahiriler ailesinden olan, Eminle, ihtilaf zamanı Me'mun'un tarafını tutan, hâkimiyete gelmesine büyük yardımı olan Tahir ibn Hasan 821'de Horasan'ın canişini tayin edildi. Tahir Horasanın idaresinde bağımsız hareket etmeye başladı. Bu dönemlerde Babekiler, hilafet ordusu üzerinde ilk galibiyetlerini alır, Hürremilik geniş bir alana

10 "va kane imamen fadilen alimen bima yekul ve huve yuşahidul-hal". Ebu Zekeriyya el-Ezdi 334(945)'de vefat etmiştir. Onun üç ciltlik "Musul Tarihi" eserinden yalnız ikinci cildi (719-837 yılların hadiseleri) bize ulaşmıştır.

11 Canişinler, emir (ilk zamanlar:amil), canişinlik ise Emirlik olarak adlandırılıyordu.

yayılır. Hilafetin zayıfladığını hisseden Tahir 822'de kasım ayında Me'mun'un adının cuma günü mescide hutbe okunurken hutbeden çıkarılmasını emreder (Et-Taberi, 1901: 285; Zahoder, 1965: 49). Bu halifeyi tanımamak demek idi. Aynı günün sabahı, yani Me'mun'un adı hutbeden çıkartıldıktan bir gün sonra Tahir'in otağında ölüsünü buldular. Şark eyaletlerinde yüksek nüfuzu olan Tahir'in ortadan kaldırılması Memun için ortaya çıkan başka bir tehlikeyi savuştursa da, esaslı bir yenilik getirmedi. Babekiler harekâtı Memun'un siyasetine güçlü bir etki yapıyordu, onun rahat bir siyaset yapmasına imkân vermiyordu. Bunun neticesi olarak, o, Horasanı kendine bağlamak arzusunda olduğu bir zamanda, bu siyasetini hayata geçiremedi. Babek harekâtından ve onun tesiri ile yeniden canlanan Mısır isyanından çekinerek, halife Memun yeni bir karışıklığa yol vermemek için Horasanın idareciliğini Tahir'in oğullarına verdi (Müller, II.cilt: 209). Böylelikle, Babekiler harekâtının kuvvetli tesiri neticesinde Horasanın (daha doğrusu Orta Asya ve İran'ın büyük bir hissesinin) yarım bağımsızlığı elde edildi ve devamı sağlandı. Önceden belirtildiği gibi, 800'lü yıllarda Libya ve Tunus'un arazisi Harun er-Reşid tarafından Ağlebiler'in idaresine verilmişse de, henüz Ağlebiler vasal bir canişin gibi göstermemişti. Tarihi hadiselerin gidişini ve inkişafını orta asır kaynakları ile incelediğimizde, Egle bilerin Memun'un ve Mutasım'ın halifeliyi zamanında bağımsız hareket etmeleri ve yalnız kendi isteklerine uygun olarak siyaset yürütmeleri açık-seçik özünü biruze verir ki, bu da yalnız ve yalnız Babekiler hareketinin hilafetin dikkatini kendisine yöneltmesi, kendisini en tehlikeli bir güç gibi göstermesinden kaynaklanmaktadır. Babekiler hareketinin güçlenmesi sonucu dağılma sürecine giren hilafette merkezi hâkimiyet önceki gücünü yitirdiğinden ona tabi eyaletleri artık hâkimiyeti altında tutamadı. Bu da tarihi bir gerçektir ki, yalnız Babekiler harekâtının tesiri neticesinde Horasan, Orta Asya'da ise Buhara, Semerkant, Belh, Fergana vb. hilafete tabi eyaletlerde yarı bağımsızlık ortaya çıkmış ve hilafetin parçalanması için ilk zeminler görülmeye başlamıştır. Denebilir ki, aynı yukarıda gösterilen büyük eyaletlerle beraber Tunus, Libya genelde ve Cezayir'in bir kısmı Babekiler harekâtı boyunca ondan esinlenerek hilafetten uzaklaşmış, sonradan hilafete tabi olmak bir yana, hatta tam bağımsız devletler şekline dönüşmüşlerdi. Azerbaycan halkı ile savaşan Abbasiler hilafetinin, bütün iktisadı bozulmuştu. Tahmini hesaplamalar gösterir ki (Et-Taberi, 1901: 57), Hürremiler'in özgürleştirdiği toprakların hesabına hilafet sadece bir yılda 2 milyon dinara yakın gelirden

mahrum olmuştur (Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Özmenli, 2011:245-263; Kapaşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

Halife Mu'tezz 869 yılında orduya erzak yetiştirmek için lazım olan toplam 50 bin dinarı hilafetin hazinesinden (Bünyadov, 1965: 257) bulanmadığından Türklerden olan ordu komutanları tarafından halifelikten uzaklaştırılmış dövülerek öldürülmüştü. Hilafet ağır bir savaş verdiği için ona tabi olan topraklardan çoğu ordu toplamaya mecbur olmuştu ki, bu da aynı yerlerin bütün iktisadi hayatını bozmuştu. Şehir sanatkarlarının çoğu ordu için yarak¹² hazırlamağa yönlendirilmişti. Çoğu insan hilafet orduları için sengerler¹³ kurmaya, duvarlar örmeye, hendekler kazmaya, kaleler (Müller, II.cilt:) dikmeye yöneltilmişti. Garbi Midiya'dan¹⁴ Kilikya'ya kadar, Abbasiler hilafetinin bir ateş halkası içerisinde olması (el-Eziz, 1966:264) onun ticareti için de büyük zarar vurmıştu; hilafetin birçok ülkelerle, hususen Avrupa ve Volga boyu ile ticareti için düğüm noktası olan Azerbaycan'dan artık Abbasiler istifade edemiyordular. Savaşılan ve onunla komşu olan birçok yerler yakılmış, dağıtılmış, uzun müddet hilafet için yararsız, gelirsiz hala düşmüştü. Sırf bunun neticesi olarak, halife Vasık'ın devrinde (842-847) Azerbaycan'dan toplanan haraç 200 bin dirhem (Elçibey, 2003:109) yenmişti. Ordunu erzak ve parayla teçhiz etmek için hilafet çokça masraf yapılmalı, para harcamalı olmuştu ki, bu da hilafet hazinesini tamamiyle boşaltacak bir vaziyete getirmişti. Babekilere karşı gönderilen ordular için ne kadar para, erzak sarf edildiğini tam hesaplamak mümkün olmasa da aşağıdaki misalden onun ne kadar çok olmasını tahmini de olsa tasavvur etmek mümkündür. Orta asır tarihçileri belirtiyorlar ki, halife Mu'tesim sadece Afşin'in savaştığı her bir gününe 10 bin dirhem, savaşmadığı her bir gününe ise 5 bin dirhem veriyordu (Taberi: 333; Elçibey, 2012:104-120; Özmenli, 2011:245-263; Kapaşahin, 2007:341-367).

SONUÇ

Babekiler harekâtının en büyük içtimai tesiri 869 yılında Basra etrafında başlayan Zenciler isyanında ve IX. asrın sonlarında baş kaldırmış Karmetiler harekâtında

12 Silah.

13 Siper, istihkam

14Midiya, Mada ve ya Maday (Μηδία)-M.Ö.728-M.Ö.549 yıllarda yaşamış kadim devlet, şarkta ilk İmparatorluk(Medler).

olmuştur (Sadıghı, 1939: 276-277). Bu ise Babekiler harekâtının içtimai taleplerinin, orta asırlarda hilafet arazisinde yaşayan bütün yoksul tabakaların arzu, istek ve taleplerine bütün yönleriyle uygun olduğundan doğmuştur. Bunun için Babekilik ideolojisi (“Hürremiliğin maksat ve ideolojisi kendisinin en tam ve parlak ifadesini Babek harekâtında bulduğundan (Belyayev, 1965: 253)” ”hürremilik”-”babekilikle” ifade edildi) yoksul köylü ve sanatkârların, kulların muhtelif zamanlarda hilafete karşı keskin silahı, ideolojisi ve ideoloji kaynağı olmuştur. Bu hatta bir kaç asır devam etmiştir. Denilenleri esaslandırmak için XI. asrın sonunda Selçuk sultanlarının veziri Nizamülmülk’ün “Siyasetname” eserinden alınan bir parça daha kıymetlidir. “Hükümdarların ve İslam’ın düşmanı olan zındıkların (Özen, 2001/6: 17-62) emellerinin zuhuru hakkında” başlığı altında müellif: “.Allah göstermesin, eğer bu galip hâkimiyete (bırak, Yüce Allah kendisi onu sağ salim yapsın) her hangi bir kötülükler ortaya çıksın veya ayaklanma olsun. Bu köpekler gizli yerlerden çıkarak bu hâkim (devlete) karşı isyan edecekler, (onu) parçalamaya çağıracaklar; onların esas güçleri ise Rafizîlerden (Friedlander, 1908: 137-159; Montgomery, 1963: 119); Calmard, 1971: 51; el-Berkî, 1964: 119; en-Necâşî, 1317: 214; et-Tûsî, 1961: 262, 206; el-Mâmekânî, 1350, II, 243-244; el-Meclisî, 1305-1315, XV/İ: 127; et-Taberî, 1963: 276; Murtazâ Râzî, 1313/1934: 32-33; ez-Zehebî, 1956, I: 154; el-Müsevî, 1963: 99-101) ve hürremidîlerden (ibaret) olacaktır; iğtişâş, zındıklık ve bu gibi her ne desem onda bunlardan türeyecektir. Onlar (kalmaya) hiç ne koymayacaklar (Nizamülmülk, 1949: 188). Babekiler harekâtının Abbasiler hilafetini tenezzüle uğratmakla, onun parçalanmasını ve nihayet, sükûtunu yaklaştırmakta diğer büyük rolü, sonradan hâkimiyeti kendi ellerine alan ve halifeleri bir oyuncağa çeviren Türk terkipli alayların ortaya çıkmasında esas amil olmuştur (Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Özdemir, 2005:224-227).

Belli olduğu gibi hilafetin parçalanmasında bu Türk askeri güçlerinin ve onların komutanlarının büyük rolü var. Lakin hilafetin tenezzülünü ve parçalanmasını bütünlükle onların adına bağlayan tarihçiler yanlış yapmış olurlar. Diğer bir taraftan bunu da belirtmek lazımdır ki, Türklerin merkezi hâkimiyeti ele almasında bile, Babekiler harekâtı esas rol oynamıştı. Abbasilerin Türklere istinat etmesini tarihçiler muhtelif sebeplerle izah ediyorlar ve bu sahada çokça yanlış fikirler vardır. O konu hakkında burada görüş belirtmeyeceğiz. Bizce

Mu'tesim'in Türklerden kendi ordusunun özeğini¹⁵ teşkil etmesi, birçok Arap ve Avrupa tarihçilerinin gösterdikleri gibi, ne farslara nefretinden, ne de, anasının Türk olmasından meydana çıkmıştır. "Babekle çetin ve korkunç mücadele, ana esaslı askeri ıslahatın kaçılmaz olduğunu göstermiştir" (Zahoder, 1944: 51). Azerbaycan'ın sert dağlarında savaşmayı başaran hem de her taraftan toplanan, muhtelif feodallerin askeri güçlerinden değil, yüksek askeri talim görmüş veya harpte derin tecrübesi olan savaşçılardan ibaret daimi nizami bir orduya büyük ihtiyaç vardı. Bir yandan Azerbaycan halkı ile yapılan ağır savaş neticesinde hilafetin evvelki silahlı güçlerinin tükenmesi, diğer bir yandan sırf savaş becerisi üstün olan nizami bir orduya ihtiyaç, Mutasım'ı Orta Asya'da, Altay ve Tyan-Şan dağlarının eteklerinde yaşayan Türklere istinat etmeye, onlardan ordusunun çekirdeğini yeniden kurmaya mecbur etdi. O, her ihtimale göre Türklere karşı koymak için orduda Berberilerden (İslam Ansiklopedisi, Berberiler Maddesi; Sâmî, 2/1270-1271) (Meğriblilerden) ibaret alaylar da kurdurdu. Bunun özü ise, Mutasım'ın Türklere inanmaması demek idi. Lakin esasen Türkler fiziki cihetten hususi olarak kuvvetli savaşçılar yetiştirdiğinden (Zahoder, 1944: 51), Mutasım onarı kütleli surette orduya topladı. İtah (Müneccimbaşı, 1269h, II.cilt: 138), Eşnas Türkî, Büyük Buğa, Cafer el-Hayyat (Özdemir, Sayı: 18: 211-230), Vasıf vb. Türk sergerdelerini Mutasım şücaetlerine göre seçip götürmüştü (el-Xudari, 1935, III.cilt: 24059; Et-Taberi, 1901: 67). Bütün bu adları belirtilen komutanlar büyük askeri tecrübelerle malik idiler. Babekiler harekâtı başladığından sonra Türklerin nüfuzu oldukça büyüdü. Yani askeri ıslahat hilafet için kendi sonuçlarını göstermeye başladı. 838'da Bizans orduları üzerinde büyük galibiyet alındı. Hilafet yeni ordunun sayesinde kendisini Babekiler harekâtından, başka isyan ve savaşlardan kurtarsa da, ancak uzun sürmedi. Azerbaycan halkının özgürlük savaşı hilafeti tenezzül dalgalarına atmış, Türkleri hilafette siyaset sahnesine çıkarmıştı. Hilafetin zayıflığını hisseden bu Türk askeri güçleri galibiyetlerden ruhlanarak kendilerini serbest göstermeye, merkezi hâkimiyet uğrunda mücadeleye başlıyorlar. Halifelerle Türk sergerdeleri arasında siyasi hâkimiyet uğrunda keskin mücadele başladı. 847'de halife Vasık öldükten sonra, onun oğlu Muhammed'i halife seçmek istediler. Lakin Türk sergerdelerinden olan İtah ve Vasıf bunu reddedip, hilafet tahtına Vasık'ın kardeşi Mütevekkili çıkardılar. Böylelikle, halifeleri Türkler tayin etmeye başladı. Abbasilerin merkezi

15 Çekirdeğini.

hâkimiyetteki nüfuzu da artık yok olmaya başladı, irsi hukukları ellerinden alınmıştı. Yani seçilen halifeler Türklerin isteğini yerine getiriyorlardı. Halife Mütevekkil (847-861) Türkleri merkezi hâkimiyetten uzaklaştırmaya, kendi canını onlardan kurtarmaya çalıştı. Lakin Türk ordu komutanlarından Küçük Buğa ve Bağır Türkî sazişe¹⁶ gelip, bir deste Türkleş onu 247'de şevval ayının dördünde (Suyûtî, 1964: 226; el-Mesûdî, IV, 59; DGBİA, III, 240-241) (11 Aralık 861'de-Brokkelman, 1953, II.cilt: 54) öldürdüler. Bundan sonra Türkler halifelerin hayatını, yaşayıp-yaşamayacağını da halletmeye başladılar. Onlar artık hiç kimseyle hesaplaşmıyorlardı. Abbasiler sülalesinden daha hiç bir kimse halifeliye ya irsi, ya da başka yolla gele bilmiyorlardı. Türkler gibi isterse onu da seçiyorlardı, istedikleri halifeyi de öldürüyorlardı (Merçil, 1992, VI, 499; Kara, 2007: 37, 40; Montgomery, 1993: 167; Mevdudî, 1971: 29; Hitti, 1980, III, 740, 763; el-Fakî: 238; el-Iş, 1982: 187; Hasan, 1970: 82; Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Özmenli, 2011:245-263; Kapanşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

Hilafette büyük bir karmaşa hüküm sürüyordu. 861'den 870'e kadar ara çekişmelerinde 5 halife (Mütevekkil, Müntezir, Müste'in, Mu'tezz, Mühtedi) öldürülmüştü. Bu devirde Türkler kendi aralarında vuruşuyor, halifeleri ise top gibi (Müller, II.cilt: 222) oynatıyorlardı. İbn-i Tiktaka-Tabataba, halife onların (Türklerin-Elçibey) esiri gibi idi. İsterseler bırakıyor, isterseler çıkarıyor ve isterseler öldürüyorlardı (İbn-i Tiktaka-Tabataba, 1960:243). 860'den 870'e kadar bir sıra eyalet canişini ve emirleri hilafetin tenezzülünden ve merkezi hâkimiyet uğrunda giden ara çekişmelerinin yaptığı kargaşadan istifade ederek hilafete tabi olmaktan vazgeçiyor, bazıları ise ondan yeni topraklar koparıyordu. 863'den Taberistan¹⁷ ve Deylem'de¹⁸ Aleviler devleti kuruldu. Bu devletin banisi Hasan ibn Zeyd olduğundan, ona Zeydiler devleti de deniliyordu. Sicistan'a sahip olan Yakub ibn Leys es-Saffar (en-Narşâhî, Trz.: 105; İbn-i Haldun, 1366: 145) 248 (862)'de Herat'a doğru hareket etti (en-Nuveyrî, 1405/1985: XXV.332; [http://www.alwaraq.com.\(10.12.2002\), 5822](http://www.alwaraq.com.(10.12.2002), 5822); İbnü'l-Esir, VI: 4; Kurt, 2002: 95; Frye, 1975, IV, 136-161: 136). 868'de o, Herat'a girip, 255 (269)'de Kirmanı istila etdi. Böylelikle, hilafetin

16 Antlaşma, sözleşme

17 Şimdiki İran'da Mazenderan, Gülistan ve Gilan eyaletlerini içine alan İran'daki tarihi bölge.

18Hazar Denizi'nin batısındaki dağlık bölgenin tarihî adı. Doğusundaki Taberistan (bugünkü Mazenderan) batısındaki Gilan da geniş anlamla tarihî Deylem bölgesinin içine alınır.Deylem bölgesinin merkezlerinden Alamut kalesi İsmaililerin kolu olan Nizarilerin eline geçince onların fedai olarak da kullanılmışlardır.

Şark eyaletlerinde yeni bir bağımsız devlet ortaya çıktı. Diğer bir taraftan ise Orta Asya'da Samaniler gittikçe kuvvetleniyordu. 868'de Mısırda Tuluniler devletinin kuruldu. Böylelikle, hilafette ilk bağımsız Türk sülalesi hâkimiyete geldi. IX. asırda Abbasiler hilafeti küçük bir emirliyi hatırlatacak dereceye geldi. Büyük bir imparatorluğun bu şekilde tenezzülüne ve parçalanmasına esas sebep ise, Azerbaycan halkının 816-837. yıllarda Babek'in komutanlığı altında Abbasiler hilafetine karşı yaptığı özgürlük savaşı olmuştur. "Babekiler harekâtı kuvvetli Abbasiler devletinin ayrı-ayrı devletlere parçalanmasını belirleyen esas siyasi güçlerden biri" (Bünyadov, 1965: 31) olmakla beraber hem de en önemlisidir (Elçibey, 2003:102-113; Elçibey, 2012:104-120; Çelik, 2006:95-106; Özmenli, 2011:245-263; Kapanşahin, 2007:341-367; Özdemir, 2005:224-227).

EKLER

Babek Kalesi

KAYNAKÇA

- ABÜ'L-FARAC; (1987-1999), Âbu'l-Farac Tarihi I, Çev.Ö.Rıza Doğrul, Ankara.
- ALİYEYEV, Salih Muhammedoğlu; (1998), "Hürremiye", DİA, İstanbul, C. XVIII, s.500-501.
- AL-KİNDİ; (1986), `Abd al-Masih", Encyclopaedia Of Islam, New Edition, Volume V, p. 120,
C. Brockelmann, Ch. Pellat.
- ARENDONK, C.Von, Ibn Khorbadhben.EI, II, 442.
- AYKAÇ, Mehmet; (1997), Abbasi Devletinin İlk Dönemi İdâri Teşkilatında Dîvânlar, TTK,
Ankara.
- AZERBAYCAN SOVYET ENSİKLOPEDİSİ (ASE) ; (1976), "Bâbek", Bakü, I, 521.
- AZƏRBAYCAN TARİXİ, Bakı, I hissə.
- AZİMLİ, Mehmet; (2004), Abbasiler Dönemi Bâbek İsyanı, Ankara.
- AZİZ, Hüseyin Kasım; (2000), el - Bâbekiyye, Dîmeşk.
- BAKIHANOV, A.; (1951), Gülüstani-İrem, Bakü.
- BARTOLD, V.; (1924), Mesta Prikaspiyskix Oblastey v İstorii Muslumanskogo Mira, Bakü.
- BARTOLD, V.; (2002), Rabotı Po istoričeskoj Geografii, Ran, Yay, Moskova.
- BAUSANİ, A.; (1968), "Religion under the Mongols", The Cambirdge History of Iran, Vol.5,
Ed. J. A. Boyle, London, s. 538-550.
- BEDELİ M. M.; (2004), "Babek Kalesi Ulusal Kurultayı'nın Yüz binlerce Kişilik Törenlerinin
Medyaya Yansımaları", Ed. B. Danişver, GATC, Ankara, s. 39-44.
- BELYAYEV, E; (1965), Arabı, İslam İ Arabskiy Xalifat V Rane Srednevekovye, Moskva,
səh. 253.
- BROCKELMAN C.; (1953), Tarih eş-Şuub el-İslamiyye, Beyrut, II.cilt, seh.54.
- BROCKELMAN C.. GAL, I, 147-148; SB, I, 207.
- BROCKELMAN C.. GAL, I, 153, 225-226; SB, I, 404.
- BÜNYATOV Z. M.; (1965), Azerbaycan v 7-9 vv. (İzd. AN Azreb. SSR) Baku.
- BÜNYATOV Z. M.; (1965), Azerbaycan VII-IX Asırlarda, Bakı, seh. 31-32 (Rusça)
- BÜNYATOV Z. M.; (1989), Azerbaycan VII-IX esirlerde, Bakı.
- BÜNYATOV Z. M.; (1994), Azerbaycan Tarihi, Bakü.
- CAHEN, Claude; (2000), İslamiyet, Çev. E.N. Erendor, Bilgi Yayınları, İstanbul.

-
- CALMARD, J.; (1971), “Le Chiisme İmamite En Iran A L’epoque Seldjoukide, D’apres Le Kitab Al-Naqd”, Le Monde İrani Et L’islam, I, Cenova ve Paris, ss. 43-67.
- CEHŞİYÂRÎ; (1401/1980), el-Vüzerâ ve'l-küttâb, Kahire.
- ÇELİK, Sebahattin; (2006), Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, s.95-106.
- DANİEL, E.L. EI2, arts. ‘Abbasid Caliphate in Iran; ‘Alids of Taberistân, Daylamân, and Gilân; Bâbek Korrami; Carmathians.
- DANİEL, E.L.. EI2, arts. Isma’iliyya; Khurramiyya; Mâ Wara’ al-nahr.
- DANİEL, E.L.; (1979), The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule, 747-820, Minneapolis/Chicago.
- DEMİRCİ, Mustafa; (2001), Abbâsilerde Toprak Sistemi, Yayınlanmamış. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- DOĞUŞTAN GÜNÜMÜZE BÜYÜK İSLAM TARİHİ; (1991), I-XIV, İstanbul, III, 240-241.
- ED-DİNEVERÎ; (1960), el-Ahbaru't-Tıval, (neşreden; Abdülmümin Amir), Kahire.
- EL-BERQÎ; (1964), Kitâbü'l-Mehâsin, nşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-ulûm, Necef.
- ELÇİBƏY, Əbülfəz; (2003), Azərbaycanndan Başlayan Tarix, Tərtibçi və redaktor: Mircəlal Yusifli. Bakı, Adiloğlu Nəşriyyatı.
- ELÇİBEY, Ebülfez; (2012), IX. Yüzyılda Azerbaycan Halkının Özgürlük Mücadelesi ve Abbasiler Hilafetinin Tenezzülündeki Rolü, Çev.: Muhammet Kemaloğlu, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi, Sayı 6 Haziran, s.104-120.
- EL-EZİZ, H.QASIM; (1966), El-Babakiyye (Av İntifadetu Eş-Şeb El-Azerbaycaniyye Dıdda El-Hilafeti-l Abbasiyye), Musku.
- EL-FAKÎ; (1987), ed-Devletü'l Abbasiyye, Kahire.
- EL-MAKDİSİ; (1919), El-Bed’ ve’t-Tarih, nşr. Clement Huart, Paris, III, IV, VI.
- EL-MÂMEKÂNÎ; (1350), Tenkîhu'l-ma’kûl, Necef, II.
- EL-MECLİSÎ; (1305-1315), Bihâru'l Envâr, Persia.
- EL-MES’ÛDÎ; (1877-1966-1990), Mûrûcu’z-zeheb, IV, Darul Kutubil İlmîyye, nşr.Barbier de Meynard), Paris-Beyrut.
- EL-MESUDÎ; (1893), Kitab et-Tenbih va-l-Eşraf, Leyden.

-
- EI-MÛSEVÎ, Şerefuddîn; (1963), Kitâbu'l-murâca'ât, Necef.
- EL-NEDVÎ; (1977), İslâm Düşünce Hayatı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- ƏL-XUDARİ BƏK; (1935), Muhadaratu Tarixi-l-Uməmi-l-İslamiyyə, Qahirə, III cild.
- ENGİNEER, A'SGHAR ALİ. The Origin and Development of Islam.
- EN-NARŞÂHÎ. Târîhu Buhâra, Çev. E. Abdülmecîd Bedevî-Nasrullah Mübeşşir, Kahire, Trz.
- EN-NUVEYRÎ; (1405/1985), Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs, NihâyetüH-Arab fi Funûni'l-Edeb, XXVI, tah. M. F. Anîtil-M. T. el-Hacerî, Mısır.
- EN-NÜVEYRÎ; (1976), Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, XII, Kahire.
- ET-TABERÎ; (1885-1889), Tarihu'r-Rusûlü ve'l-Mülük, nşr, M. J. De Goeje, C. 8, Leiden.
- ET-TABERÎ; (1901), Tarihu'r-Rusül ve'l-Mülük III, nşr. M.J.de Gooje, Leiden.
- ET-TABERÎ; (1963), Bişârâtu'l-Mustafâ, Necef.
- ET-TABERÎ; (1987), Tarih er-Rusul va El-Muluk, Kahire, V cilt, 10-cu hisse.
- ƏT-TƏBƏRİ; (1987), Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, III, s.1230.
- ƏT-TƏBƏRİ; (1987), Tarix ər-rusul va əl-muluk, Qahirə, V. cilt 10. hisse: 226.
- ET-TENAHUHÎ; (1928), Nişvar el-Muhadire, C. I, Kahire.
- ET-TÛSÎ; (1961), Kitâbu'r-ricâl, nşr. Muhammed Sâdık Bahru'l-ulûm, Necef.
- EZ-ZEHEBÎ; (1956), Tezkiratü'l-Huffâz, I, Haydarabad.
- FRIEDLEANDER; (1908), "The heterodoxies of Shiites in the Presentation of Ibn Hazm", JAOS, 29, ss. 137-159.
- FRYE, R. Nelson. ; (1975), "The Samanids", Cambridge History of Iran, Cambridge, IV, 136-161, s. 136.
- HÂNDMÎR.DüstûruI-Vüzerâ, Tahran.
- HASAN İBRAHİM HASAN; (1970), en-Nuzumu'l İslamiyye, Kahire.
- HASAN İBRAHİM HASAN; (1985), Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi II, Kayıhan Yay. İstanbul.
- HATAYİ KÜLLİYATI; (2006), Haz. E. N. Necef-B. Cavanşir, İstanbul.
- HATİB. Târîhu Bağdâd, XII, Beyrut, tsz.
- HAYYÂT; (1405/1985), et-Târîh, nşr. Ekrem Ziya Ömer, I-II, Riyad.

-
- HİTTİ, Philip K; (1980), Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi, Trc. Salih TUĞ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- İBAY Halim Sabit; (1978), “Ebu Hanife”, İA, MEB, C. 4, İstanbul, s. 20, 28.
- İBN AĞLEB; (1958), IV. cilt I. hisse: 419
- İBN BÂBEVEYH. ; (1377), Cüyûnü Ahbâ-Ri'r-Rızâ, II, Kum.
- İBN HURDAZBİH; (1992), el-Mesâlik ve'l-Memâlik, tah : F. Sezgin, Leiden, 1306-1889, Frankfurt.
- İBN-İ HALDUN; (1366), Müsesesey-i Mutaleat-i ve Tahkik Pejuheş, terc. Abdulmuhammed Ayeti, Tahran.
- İBN-İ TİKTAKA; (1910), el-Fahri fi'l-Adabi's-Sultaniye, Çev. Emile Omar, Paris.
- İBN-İ TİKTAKA; (1960), Tarih ed-duvel el-İslamiyye, Beyrut.
- İBNU'L-ESİR; (1985), el-Kamil fi't-Tarih II, (çev. Abdülkerim Özeydın), İstanbul.
- İBNU'I-ESİR; (1347-1357), el-Kamil Fi't-Tarih, VI, Mısır.
- İBNÜ'L-ESİR; (1987), el Kâmil Fi't-Tarih, Çev. Abdullah Köşe, Bahar Yayınları, C. 5, İstanbul.
- İSLAM ANSİKLOPEDİSİ, Berberîler Maddesi
- KALANKATLI MOSES; (2006), Alban Tarihi, Çev. Ziya Bünyadov-Yusuf Gedikli, Selenga Yayınları, İstanbul.
- KAPANŞAHİN, Muhittin; (2007), Mu'tasım Dönem İsyancıları, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı:23, Yıl : 2007/2, s.341-367.
- KARA, Seyfullah; (2007), Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları, İstanbul.
- KARAKUŞ, Nadir; (1996), Ebû Müslim Horasanî Kişiliği ve Faaliyetleri, (Basılmamış Doktora Tezi), S.Ü.S.B.E. Konya.
- KAŞGARLI MAHMUT; (2005), Divanü Lugati't-Türk, Çev. Ve Düz. Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurtsever, Kabalcı Yayın, İstanbul.
- KAZVÎNÎ; (1380-1960), Āsar el-Bilād ve Ahbār el-'Ibād, Daru. Sader Yay. Beyrut.
- KESKİN ARİF; (2004), “Güney Azerbaycan Yeni Babek'ini Arıyor”, Ed. B. Danişver, GATC, Ankara, s.20-23.
- KURT, Hasan; (2002), Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tâhiroğulları, Ankara.

-
- LAOUST, Henri; (1965), *Les Schismes dans l'İslam*, Paris.
- LAURENT J.; (1919), *L' Armenie entre Byzance et l'İslam depuis la Conquete jusqu'en 886*, Paris.
- LEWİS, Bernard; (2000v *Tarihte Araplar*, Çev. Hakk Dursun Yıldız, Anka Yayınlar, 2. Basım, İstanbul.
- MADELUNG, Wilferd; (1987), "Khurramiyya", *First Encyclopedia of Islam*, Leiden, V, 63.
- MADELUNG, Wilferd; (1992), "New Documents Concerning al-Ma'mün, al-Fadl b. Sahi and cAlî al-Rıdâ", *Religious and Ethnic Mouements in Medieual İslam*, London, VI/333-346.
- MANANDYAN Ya. A; (1939), *Narodniye vostaniya v Armeni protiv arabskogo vladıçestva*, Erevan.
- MARGOLİOUTH, David Samuel; (1977-1979), "Hurremiye", İ.A.IV, İstanbul, s.596.
- MASSE, A; (1964).*İslam*, Bakı.
- MEHMETOV, İsmail; (2009v *Türk Kafkası'nda*, Ötüken Yayınları, İstanbul, dpn.1, 192.
- MERÇİL, Erdoğan; (1992), "Büveyhîler", *DİA*, İstanbul, VI, 499.
- MERZÜBÂNÎ; (1982v *Mu'cemü's-Şu'arâ*, Kahire 1354, Beyrut, 1402.
- MES'ÛDÎ; (1384/1964), *Mürüçü'z-zeheb* (Meynard), VI-, VII, Mısır.
- MES'ÛDÎ; (1988, 2004), *Murucu'z-Zeheb ve Meadinü'l Cevher*, Thk. M. Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut.
- MEVDUDÎ; (1971), *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, Ankara.
- MONTGOMERY, Watt; (1993), *İslâm Nedir*, çev. Elif Rıza, İstanbul.
- MONTGOMERY, Watt; (1963), "The Rafidites: A Prelimınayr Study", *Oriens*, XVI.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliev Saleh; (1998), "Hürremiyye", *DİA*, XVIII, İstanbul, s.500-501.
- MUIR, W; (1984v *The Caliphate*, London.
- MURTAZÂ RÂZÎ; (1313/1934), *Tabsirâtü'l-'Avâm*, nşr. A. İkbâl, Tahran.
- MÜLLER, A.; (1895), *İslam Tarihi*, II.cilt, Rusça, S. Peterburq.
- MÜNECCİMBAŞI; (1269h), *Sehaifu-l-Exbar*, II.cilt, Misir.
- MYULLER, A.; (1895), *İstoriya İslama*, Sang-Petersburg, II, 196.

-
- NİZAMÜ'L-MÜLK; (2010), *Siyasetname*, Çev. Mehmet Taha Ayar, Türkiye İŞ Bankası Yayınları, İstanbul.
- NİZAMÜLMÜLK; (1949v*Siyasetname*, Rusça, Moskva.
- NİZAMÜLMÜLK; (2002), *Siyasetname*, Haz. Osman Okçu, Timaş Yay.İstanbul.
- NÜVEYRÎ. *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kahire tsz.
- OCAK, A. Y.; (2000), *Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ORKUN, H. N.; (1994), *Eski Türk Yazıtları*, TDK, Ankara.
- OSTROGORSKY, G.; (1995), *Bizans Devleti Tarihi*, Çev. Fikret İşıltan, TTK, Ankara.
- ÖMER, Faruk; (1980v et-Târihu'l-islâmî, Beyrut-Lübnan, s.184-185.
- ÖMER, Faruk; (1987), "Hürremşehir", ASE, Bakü, X, 115-116.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir; (2005), "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", S.Ü.Türkiyat Araştırmaları Dergisi, GÜZ-SAYI:18, 211-230, www.turkiyat.selcuk.edu.tr/pdfdergi/s18/ozdemir.pdf.
- ÖZEN, Şükrü; (2001), *İslam Hukukuna Göre Zındıklık Suçu ve Molla Lutfi'nin İdamının Fıkfiliği*, Makale, *İslam Araştırmaları-6*, 17-62.
- ÖZMENLİ, Mehmet; (2008), *Ortaçağ'da Şüregel (Şirak)'in Tarihi*, Basılmamış Doktora tezi, Erzurum, s.85-86.
- ÖZMENLİ, Mehmet; (2011), VIII. ve IX. Yüzyılda İslam Dünyasında Hulûl Hareketi, *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı/ Relationships of the USA and The Great Middle East, Special Issue*, s.245-263.
- ÖZTÜRK, Babek Danişver; (2004), "Babek Kalesi Yeryüzü ve Güney Azerbaycan Özgürlük Hareketi", Ed.Babek Danişver, Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti Yayınları, Ankara, s.24-29.
- PAMUKÇU E.; (1994), *Bağdat'ta İlk Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- QRİQORYAN, T. Ter; (1942), *Borba Arsaxa Arabskimi Zaxvtçikami v IX veke*, Bakı.
- QURQİS AVVAD; (1959), *Mədinət əl-Mausil*, Bağdad, səh.16.
- SADİGHİ, G. Hossein; (1939), *Les Mouvements Religieux Iraniens en II et IIIe Siècles en Iran*, Paris.

-
- SAİD NEFİSİ; (1956), Tarihe Xanedane Tahiri, Tahran.
- SAİD NEFİSİ; (1998), Babek, Çev. Mahmut Ayaz, Berfin Yayınları, İstanbul.
- SÂMÎ, Şemseddin; (1996), Kamus'ü l-A'lâm, cilt: 2/1270-1271.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem; (1933), Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi, Bayrak Yay.İstanbul.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem; (2002), Din Fenomenolojisi, SDÜ yay. Isparta.
- SEM'ÂNÎ; (1988), el-Ensab fi Tehzibi'l-Ensab, Beyrut, II, 328.
- SOURDEL, D.; (1959-60), Le Vizirat Abbaside de 749 a 936, Damas.
- SÖYLEMEZ M.M.; (2001), "Cahız'ın et-Tebessur Bi'tticare Adlı Risalesi", A. Ü. İlahiyat Fak.
Dergisi, c. 42, Ankara, s.305, 331.
- STANLEYLANE, Poole; (1890), The Story of the Barbary Corsairs, NewYork and London.
- SUYÛTÎ; (1964), Tarihu'l-Hulefâ, el-Kâhire.
- SÜMER, Faruk; (1987), "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", Belleten, TTK,
Ankara, 651-666.
- ŞEŞEN R; (1998), İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, Ankara.
- TURAN, Osman; (1970), "Babek", İ. A. II, İstanbul.
- ÜÇOK Bahriye; (1979), İslam Tarihi Emeviler-Abbasiler, MEB Yayınları, Ankara.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya; (1924), "Orta Asya'da Türkmen", Mihrab, Sene 1, Sayı 8-9 (1 Mart-15
Mart, 1340), İstanbul, ss.237-244.
- ÜNAL O.; (1980), Horasan'dan Anadolu'ya, Töre-Devlet Yayın, Ankara.
- VAN VLOTEN, Gerlof; (1986), Emevî Devrinde Arap Hakimiyeti, Şia ve Mesih Akideleri
Üzerine Araştırmalar, trc. Mehmed Said Hatiboğlu, Ankara.
- XƏYYAT, M.; (1955), Ət-Tarix əl-İslamiyyə, Sayda, (1375h), səh.51.
- YAKUBÎ; (1883-1960), Tarih, nşr, M. Th. Houtsma, C. II, Leiden.
- YARSHATER E.; (1983), "Mazdakism", Cambridge History of Iran, Vol. 3 (2), Cambridge.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; (1991), "Babek", DİA, IV, İstanbul, s.376-377.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; (1992), "İlk Dönem Abbasi Halifeleri", DoğuştanGünümüze Büyük
İslam Tarihi III, Çağ Yayınları, İstanbul.
- YILDIZ, Hakkı Dursun; (1976), İslamiyet ve Türkler, İ.Ü, Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- YUSUFOV, Yusuf; (1994), Azerbaycan Tarihi, Bakü.

ZAXODER, B. N.; (1944), İstoriya Vostočnoqo Srednevekovya (Xalifat i Blijniy Vostok),
Moskva.

ZETTERSTEEN, K. V.; “Fazıl”, İA, IV, 532.

ZEYİNİ; (1989), Kitab Tarih Ed-Duvel El-İslamiyye, Kahire.

Крачковский, И.Ю.Избр.Соч. т.IV, стр.238-240.

<http://www.alwaraq.com>. (10.12.2002), 5822.